

ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ НАРАТИВ

Олена Леміжанська

Трансформація органів місцевого самоврядування: від Тимчасового уряду до Української Держави (березень 1917 — грудень 1918 рр.)

У статті висвітлюються зміни у статусі органів місцевого самоврядування, засадничих принципах функціонування, відносинах з державною владою в періоді Тимчасового уряду, Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського.

В статье освещаются изменения в статусе органов местного самоуправления, основных принципах функционирования, отношениях с государственной властью в период Временного правительства, Центральной Рады и Гетманата П. Скоропадского.

The article highlights the changes in the status of local government, the basic principles of operation, changes in the relations with the State Government during the period of the Temporal Government, the Central Rada and the Hetmanate of P. Skoropadsky.

Самоврядні органи є формою залучення громадян до участі в управлінні місцевими справами, одним з механізмів демократичного регулювання суспільних відносин. Для побудови справді ефективного місцевого самоврядування в сучасній Україні необхідне врахування його історичного розвитку, здобутків та прорахунків. Складний і суперечливий досвід земської діяльності в Україні 1917–1919 рр. за різних владних режимів як

цілісний і тривалий трансформаційний процес залишається недостатньо дослідженим.

Різним аспектам діяльності органів місцевого самоврядування за часів Тимчасового уряду, Центральної Ради, Української держави доби Гетьманату П. Скоропадського присвятили праці вітчизняні автори Ф. Проданюк, В. Стецюк, Т. Харченко, В. Бойко, Ю. Терещенко та ін.¹.

З огляду на викладене дана публікація ставить за мету дослідити:

- офіційну політику державних утворень щодо органів місцевого самоврядування в революційну добу;
- зміни у статусі і складі земських та муніципальних органів;
- розвиток відносин з органами державної влади.

Лютнева революція 1917 р. в Росії відкрила нові перспективи розвитку місцевого самоврядування. Насамперед у напрямку демократизації засад його функціонування. Тимчасовий уряд запровадив загальне пряме і рівне виборче право при формуванні земських зібрань та міських дум.

У березні 1917 р. розпочалася масова ліквідація колишніх місцевих управ, обраних ще у довоєнний час і представлених в основному власницьким елементом. 4 березня Тимчасовий уряд видав постанову, згідно з якою губернатори та віце-губернатори усувалися від посад, а їх обов'язки покладалися на голів губернських земських управ — губернських комісарів. Поступово влада на місцях переходила до демократичних верств: земських службовців, учителів, мирових суддів та ін.².

У сільській місцевості виконавчі комітети, комітети громадського порятунку та земельні комітети обиралися в основному під впливом есерів та проесерівськи налаштованих діячів³. Головами їх нерідко ставали представники національних партій, сільські вчителі, священники, заможні селяни, зрідка поміщики⁴.

Губернські та повітові комісари Тимчасового уряду вживали заходів для припинення подальшого розвитку революції, намагаючись не допустити поширення національно-визвольного руху. Свідченням цього були інформації губернських і повітових комісарів в Україні до Петрограда. У той же час місцеві

земці, більшість яких були незадоволені царським режимом, з радістю сприйняли новину про повалення царизму та підтримували Тимчасовий уряд⁵.

За положенням Тимчасового уряду «Про вибори в нові органи місцевого самоврядування» від 15 квітня 1917 р. проголошувалося загальне і рівне виборче право для російських громадян, включаючи жінок, військовослужбовців та представників усіх національностей, що було рішучим кроком у бік демократичних принципів у порівнянні з дореволюційним законодавством. А після публікації закону про місцеве самоврядування від 21 травня в газетах та листівках активно порівнювали старе цензове земство із новим, яке мало постати на основі демократичних принципів. Висвітлювалися можливості місцевих громадян впливати на рішення нових органів самоврядування⁶.

У травні — червні 1917 р. була проведена реформа місцевого самоврядування. Після Лютневої революції у містах активно створювалися комітети громадських організацій⁷. Формувалися губернські, повітові та міські українські ради з представників місцевих партій⁸. До них увійшли представники міських дум, установ земських або міських союзів, інтелігенція, підприємці. Одночасно на місцях діяли губернські, міські, повітові комітети, міські думи, губернські та повітові управи, Ради робітничих і солдатських депутатів, представники Тимчасового уряду⁹.

При Одеській міській думі був створений Громадський комітет. Виконувати обов'язки голови міської думи був призначений кадет М. Брайкевич¹⁰. Комітет складався в основному із представників Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст та Військово-промислового комітету. Вони проголосили себе міською владою, обрали із свого складу міську управу та президію¹¹. В Громадському комітеті Одеси, як і по всій країні, переважали кадети та октябристи. Найбільшу активність виявили кадети. Вони спиралися на об'єднання торгово-промислової буржуазії — комітет торгівлі мануфактурою, купецьку управу та біржовий комітет, які мали розгалужену мережу¹².

У липні 1917 р. відбулися вибори до земств та міських дум. Вони відзначались низькою явкою виборців¹³. Вибори до Київської думи були проведені 23 липня 1917 р. на основі загального, прямого, таємного голосування на 114 виборчих дільницях міста. У результаті було обрано 120 гласних. Результати виявилися несподіваними для блоку українських партій — вони дістали лише 24 мандати. Перевагу отримали посланці блоку російських та єврейських соціалістичних партій — 44 депутати. Ультраправий блок «русских» виборців провів 19 гласних, кадети — 10. Більшовики також утворили свою невеличку фракцію. Головою думи став російський есер Є. Рябцов, а його заступником — меншовик А. Гінзбург, що стало успіхом для російських соціалістичних партій. Було очевидним, що український рух не проник у маси населення міста, майже половину якого за переписом 1917 р. складали росіяни¹⁴.

За законом Тимчасового уряду міський голова очолював тільки управу, що вперше в Росії дозволило розмежувати повноваження представницької та виконавчої влади. Реально такий склад думи проіснував до 28 лютого 1918 р. За цей час Київ перебував під більшовицьким контролем. Влада в місті належала Раді робітничих і солдатських депутатів.

Вибори до міських дум Чернігівщини в 1917 р. привели до влади соціал-демократів (меншовиків), соціал — революціонерів, партію Бунд та народних соціалістів. Більшовики отримали два місця у думі, партія Народної Свободи (кадети) — 14 місць¹⁵. Явного одного лідера серед політичних сил не було. Переможцями стали передвиборчі об'єднання без певного ідейного забарвлення. Вони отримали 39% голосів¹⁶.

До Катеринославської міської думи вибори відбулись в серпні 1917 р. Провідну роль в роботі думи відігравали есери та меншовики¹⁷. В Харківській міській думі вибори відбулись 9 липня 1917 р. До думи пройшли: 54 російські есери, 16 кадетів, 13 меншовиків, 11 більшовиків, 5 членів за єврейським списком, 2 — від УСДРП та українського демократичного блоку¹⁸.

В основному, українські партії в містах вибори програли. За підрахунками Ю. Терещенка у 67 містах за українські партії і блоки проголосувало 7,6 % виборців. За українських соціал-демократів та есерів проголосувало — 6,5% виборців¹⁹. Український соціалістичний блок 1917 р. Центральної Ради у складі УСДРП і УПСР існував у 13 містах і завоював — 5,11%²⁰. Як бачимо, вибори до муніципальних органів виявили перевагу російських та єврейських партій.

В добу Центральної Ради йшов процес подальшої демократизації місцевого самоврядування. Вже у I Універсалі від 10 червня 1917 р. наголошувалося: «кожна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною радою»²¹. У III Універсалі йшлося про необхідність розширення та закріплення прав місцевого самоврядування, органів найвищої адміністративної влади на місцях²². За Конституцією УНР від 29 квітня 1918 р. земствам, волостям і громадам надавалися широкі повноваження. Ст.26 закріплювала принцип організаційної самостійності місцевого самоврядування²³. Проте цим конституційним положенням не судилося бути реалізованими.

Центральна Рада надавала органам місцевого самоврядування широкі права і повноваження. Проте визначення цих повноважень жорстко регламентувалися Генеральним секретаріатом внутрішніх справ. Разом з тим, поряд з органами місцевого самоврядування, більшість з яких перейшла в спадщину ще від Російської держави, діяли губернські і повітові комісари Центральної Ради та «органи революційної демократії». Всі вони функціонували без чіткого розмежування обов'язків.

Політичний склад у міських думах періоду Центральної ради мав свої особливості. У великих містах абсолютна більшість голосів — 89% отримали соціалісти. У середніх містах вони отримали 12,5% голосів. У малих містах — 18,5%.²⁴

Революційні події 1917 р. значною мірою демократизували міське самоврядування. До його складу увійшли представники політичних партій, громадських організацій, національних об'єднань. З літа 1917 р. повноваження муніципальних органів

були розширені. Окрім значних господарських і громадських функцій, на думи покладалися обов'язки по забезпеченню охорони міського населення, підтриманню внутрішнього порядку, утриманню міліцейських структур тощо. Внаслідок проведених виборів в 1917 р. до земств і дум потрапила велика кількість осіб, що не мала управлінського досвіду роботи. Тому логічно, що діяльність демократичних дум протягом 1917–1918 рр. довела нездатність їх керівників утримувати на відповідному рівні міське господарство. Однією з головних причин цього стала надмірна політизованість роботи органів місцевого самоврядування²⁵.

Після укладення Брест-Литовської мирної угоди між УНР і державами Четверного союзу (лютий 1918 р.) на прохання української сторони розпочався наступ німецьких військ на східному фронті з метою звільнення України від більшовицьких військ. Проте в умовах німецько-австрійської окупації керівництво УНР не змогло використати органи місцевого самоврядування для стабілізації політичної ситуації в краї і організувати виконання домовленостей щодо поставок Центральним державам продовольства і сировини. Це спричинило усунення від влади Центральної Ради та уряду УНР.

29 квітня 1918 р. у результаті державного перевороту було проголошено Гетьманат П. Скоропадського. До влади на місцевому рівні прийшли головним чином землевласники, які за царського режиму були активні в політиці, у державному російському житті та земствах. За переконаннями — здебільшого про монархічно налаштовані діячі.

Губернських і повітових комісарів Центральної Ради замінили старости, які фактично отримали повноваження колишніх царських губернаторів та повітових урядників. Вони були представниками уряду в регіонах і несли відповідальність за порядок на відповідній території, впроваджували постанови та накази центру, інформували кабінет міністрів про становище на місцях. Зазначимо, що коли за Центральної Ради адміністративні посади займали діячі здебільшого лівого спрямування, то за гетьмана політичний маятник хитнувся різко вправо. Своєю опорою П. Скоропадський вважав власників, середні та вищі

прошарки населення. Тому владні структури комплектувалися переважно з представників дореволюційної чиновної бюрократії та заможних верств суспільства²⁶.

На пости губернських та повітових старост були призначені переважно місцеві поміщики, військові, земські діячі, судді. До влади на місцях поверталися в основному люди, хоч і досвідчені в справах державного управління, але старої формації, до того ж озлоблені всіма попередніми подіями. Як наслідок, вони діяли по старому.

Щодо принципу партійної належності, який був домінуючим при формуванні органів державної влади УНР, то за гетьманської доби він не мав вирішального значення. Про це свідчить хоча б той факт, що документи центральних та місцевих владних структур не містять відомостей щодо членства губернського та повітових старост у політичних партіях чи громадських об'єднаннях²⁷.

І. Нагаєвський писав, що гетьман обсаджував губернії і повіти місцевими поміщиками, людьми з поміж земельних власників, суддів і військовиків. Між ними було чимало людей, що виконували свою працю ще за царських часів²⁸. р. Пиріг вважає великою помилкою гетьмана передачу влади на місцях поміщикам. Безперечно, завдяки їх підтримці, П. Скоропадський став гетьманом, з іншого боку — саме земельні власники, своїми «відшкодувальними» акціями, каральними експедиціями проти селянства викликали активний повстанський рух, посилили невдоволення гетьманською владою²⁹.

Державна політика гетьманату щодо земств привела до певної зміни їх статусу. Вони перетворювалися на напівгромадські, напівдержавні установи, оскільки їх діяльність суттєво регламентувалася постановами уряду. До компетенції земських установ, як і до революції, було віднесено лише питання культурно-господарського розвитку. Міліцію, яка за часів Тимчасового уряду та Центральної Ради була у підпорядкуванні органів міського самоврядування, було вилучено з їхнього відання, суттєво обмеживши виконавчі функції самоврядування³⁰. Земськими справами відало МВС, яке мало право призначати й звіль-

няти особовий склад земських управ³¹. Політична діяльність земств заборонялася.

Складні стосунки гетьманської влади з місцевим самоврядуванням пояснювались тим, що на чолі земств майже скрізь перебували представники українських партій. Ставши в опозицію до влади, вони ігнорували заходи нової адміністрації, керуючись політичними поглядами³². Ці органи, більшість місць у яких належала меншовикам та есерам, проіснували до кінця літа 1918 р., і були скасовані гетьманським урядом. Причиною цього стало те, що працюючи в органах самоврядування російські меншовики та есери розгорнули активну агітаційну роботу проти існуючого ладу. Так, в Юзівці Катеринославської губернії була заарештована вся міська дума на пленарному засіданні, в Нижньому — Дніпровську заарештовані всі гласні соціал — демократи. За протести проти дій окупаційної влади в Полтаві був заарештований член міської управи меншовик С. Ляхович, в Житомирі — голова міської думи меншовик І. Вороніцин тощо³³.

Деякі дослідники вважають винними у протистоянні з урядом виключно земців. Обґрунтовується така позиція тим, що після земської реформи 1917 р. до земств потрапило чимало осіб, далеких від органів самоврядування, головною метою яких було виключно здобуття певних політичних дивідендів. Стверджується, що саме такі керівники призвели до того, що стан земського господарства різко погіршився. Такий підхід, на нашу думку, є не зовсім вірним. По — перше, економічний стан земств погіршився ще у роки Першої світової війни. Упродовж 1917 р. ситуація ще більше загострилась, насамперед через різке зростання земських видатків у різних сферах, а також наростання негативних тенденцій в економіці країни (інфляція, дефіцит тощо). Все це призвело до того, що навіть восени 1918 р. земствам все ще доводилось збирати недоїмки по земських зборах за попередні роки. По — друге, щодо людей, які потрапили до числа земських гласних та земського керівництва внаслідок виборів 1917 р., то саме тоді особливо зросла частка та роль в земствах інтелігенції, або ж так званого «третього сектору»³⁴.

Більшість діячів місцевого самоврядування Української Держави уже мали управлінський досвід. Так, Таврійська міська управа — голова А. Яхонтов, мав великий досвід роботи в місцевих установах МВС (окрім цього, після виходу у відставку, був товаришем керівника повітових дворянських зборів, потім — гласним Харківської міської думи)³⁵.

На чолі земств Центрального уряду, майже скрізь перебували представники українських партій. З конституюванням Гетьманату політичний маятник хитнувся різко вправо. У жовтні Охтирську земську управу Харківської губернії очолював — Д. Немийченко. Гласні від міста пройшли за списками єврейських груп та від професійних спілок³⁶. Голова Чернігівської міської управи — А. Верзілов, член Ніжинської міської думи А. Коломієць були членами партії соціалістів — федералістів³⁷.

Ізюмський повітовий староста Харківської губернії М. Кох у своєму звіті про міське самоврядування відзначив: «Дума складається з пришлового елемента, який був обраний за списком есерів. Люди на господарстві міста розуміються мало, ставлять за мету збагатити службовців величезним окладом, не рахуючись з тим, що цим вони безпосереднім чином гублять міське господарство»³⁸. За результатами міських виборів, що відбулися у липні 1917 р., більшість міських дум Харківщини опинилась під контролем партій соціалістичного спрямування, насамперед російських і українських есерів, та дещо меншою мірою РСДРП (м) та УСДРП³⁹. Після вжитих губернським старостою заходів по зміні складу міських та земських управ більшість новопризначених гласних не мала членства у політичних партіях, натомість виявила прихильність до Спілки хліборобів-власників і Протофісу. Це пояснюється їх соціальною належністю до великих землевласників та міських підприємців⁴⁰. У Подільській міській думі переважали демократично та ліберально налаштовані діячі. Відтак, місцеві представницькі органи перебували в опозиції до консервативного режиму П. Скоропадського.

Освітній рівень членів міських дум та управ був невисокий. Більшість гласних мали домашню чи нижчу освіту. Інколи голови були слухачами вчительських курсів або курсів юридич-

них наук. Лише в поодиноких випадках голови земств та міських дум мали вищу освіту (Київський, Московський та Новоросійський університети, вчительський інститут тощо). Великий розрив в освітньому рівні не міг не відобразитися на якості кваліфікаційних умінь та й самій роботі органів місцевого самоврядування. Наприклад, голова Рівненської міської управи Й. Максимович закінчив 2 класи духовної семінарії⁴¹, а Новоград-Волинський міський голова — Н. Теодорович був випускником юридичного факультету Університеті Св. Володимира, кандидат права⁴².

З настанням гетьманату П. Скоропадського стало очевидним повернення до «царської» моделі управління містом. Зокрема, законом від 1 серпня 1918 р. в Києві встановили Управління столичного отамана на зразок колишнього російського градоначальства. Майже одночасно з Київським були створені Одеське і Миколаївське отаманства. Одесі, як і Києву, уряд збирався надати статус окремої земської одиниці. Міські думи цих міст отримали право і обов'язки губернських і повітових земських зібрань, а міські управи — права і обов'язки земських управ. Названі міста виводилися з адміністративного підпорядкування не лише губерній, а й повітів. Однак щодо самоврядування залишалися підлеглими відповідним губернським земським зібранням та земським управам⁴³.

Міські отаманства являли собою окрему адміністративну одиницю, що складалося з міста й прилеглих земель і очолювалося міським отаманом. У ієрархічній структурі органів влади міські отамани знаходилися на одному рівні з окружними та губерніальними старостами, оскільки повинні були керуватися постановами про права й обов'язки та законами щодо діяльності губерніальних старост⁴⁴.

Аналізуючи нових адміністраторів, можна погодитися з Д. Дорошенком, який відзначає, що в основу кадрової політики за гетьманських часів був покладений «діловий» принцип⁴⁵. Зрозуміло, що це давало привід для звинувачень з боку тих, хто вважав головним критерієм добору на державну посаду рівень національної свідомості, український патріотизм тощо.

Проте правила підходу до формування кадрів нової влади часто не спрацьовували: спеціалісти старої школи діяли колишніми методами, які були непопулярними в народі, не встигали за розвитком подій, не враховували революційного характеру моменту й нових вимог, які висував час. Тому в Українській Державі відчувався постійний «кадровий голод»⁴⁶.

Отож, після Лютневої революції Тимчасовий уряд в процесі демонтажу старих адміністративних структур опирався на органи самоврядування. Земські лідери ставали його комісарами на місцях. Було вжито ряд заходів спрямованих на демократизацію самоврядування. Зокрема ухвалено закони про загальні, прямі, рівні і таємні вибори до земств та дум. За результатами виборів 1917 р. більшість у земських зібраннях і міських думах отримали представники громадсько-політичних угруповань лівого крила. Нові урядовці не змогли налагодити ефективної роботи місцевого господарства, проте активно займалися політичною діяльністю. Центральна Рада підтримувала курс на демократизацію та розширення прав місцевого самоврядування. Це знайшло відображення й в ухваленій в останній день роботи Конституції УНР.

З приходом гетьмана П. Скоропадського до влади, відбувся перехід від демократичних до авторитарних методів відносин з самоврядними органами, що викликало незадоволення на місцях. Найактивнішу участь у розбудові низових структур виконавчої влади Гетьманату взяли особи, виховані на цінностях російської великодержавної культури, яким були близькі соціально-економічна платформа та авторитарна політико-правова модель Гетьманату, а не її національний характер. На посади губернських та повітових старост були призначені переважно місцеві поміщики, земські діячі, військові, судді.

За таких умов місцеве самоврядування, як елемент політичної системи об'єктивно знаходилося в опозиції до держави. Це створювало певні суспільні протиріччя. З одного боку, уряд для забезпечення стабільності, був зацікавлений в зміцненні місцевого самоврядування, а з іншого — він досить

часто чинив тиск на місцеві органи, використовуючи при цьому адміністративно-репресивні механізми.

¹ *Проданюк Ф.М.* Внутрішня політика Української держави (29 квітня — 14 грудня 1918 року): Дис...канд. іст. наук. — К., 1997. — 230 с.; *Завальнюк О.М., Стецюк В.Б.* Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. — Кам'янець-Подільський, 2009. — 220 с.; *Харченко Т.О.* Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень — грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук. — Х., 2008. — 354 с.; *Бойко В.М.* Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року.: Дис... канд. іст. наук. — Київ, 1997. — 198 с.; *Терещенко Ю.І.* Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р // Український історичний журнал. — Київ, 1970. — № 11. — 48–58.

² *Матвієнко Т.О.* Земства України в контексті процесу формування інституту комісарів Тимчасового уряду в березні — травні 1917 р. // Історична пам'ять. — № 1. — 2010. — С. 91.

³ Голос Юга. — 1917. — 8 марта.

⁴ Крестьянин и рабочий. — 1917. — 18 мая

⁵ *Завальнюк О.М., Стецюк В.Б.* Названа праця. — С. 48.

⁶ *Бойко В.* Земство і народні управи. — К: Час, 1917. — С. 3.

⁷ Політична історія України. ХХ століття. У 6-ти томах. — Т. 2.: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) — К., 2003. — С. 24.

⁸ Історія державності України. — Харків, 2004. — С. 351.

⁹ *Матвієнко Т.О.* Названа праця. — С. 88.

¹⁰ *Раковський М.Ю., Шкляев І.М.* У революційні часи (1917–1920) // Історія Одеси. Кол. Монографія. — Одеса, 2002. — С. 278; *Дружкова І.С.* Одеська міська дума 1917 р.: вибори та склад. — 2004. — С. 23–35.

¹¹ Одесса. Очерк истории города-героя. — Одесса, 1957. — С. 123.

¹² *Шишко О.Г.* До історії українського в Одесі: березень 1917 року // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2003. — Вип. 13. — С. 95–97.

¹³ Бердянская жизнь. — 1917. — 15 сентября.

¹⁴ Ілюстрована історія Києва. — К.: Фенікс, 2012. — С. 397.

¹⁵ *Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В.* 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. — Чернігів: Сіверянська думка, 2003. — С. 72

¹⁶ Там само. — С. 75.

¹⁷ *Гаврик В.Г.* Державницька, суспільно — політична та громадська діяльність Ісака Мазепи (1884–1952 рр.): Дис... канд. іст. наук. — Київ, 2010. — С. 40.

¹⁸ *Скальський В.* Обговорення III Універсалу у Харківській міській думі (29 листопада та 2 грудня 1917 року) // Український історичний збірник. — 2011. — №14. — С. 279.

¹⁹ *Гвоздик В.С.* Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на Півдні України в 1917 р. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Вип. V. — Запоріжжя: Просвіта, 1999. — С. 78.

²⁰ *Бойко В.М.* Названа праця. — С. 131.

²¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 104.

²² Там само. — С.401.

²³ Там само. —Т. 2. — С. 332.

²⁴ *Басара Г.В.* Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно — демократичної революції (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Дис... канд. іст. наук. — Київ, 2003. — С. 135.

²⁵ *Козинець І.Ю.* Державотворчі процеси на Волині в добу Гетьманату П. Скоропадського.: Дис... канд. іст. наук. — К., 2009. — С. 88.

²⁶ *Лозовий В.С.* Поділля в період гетьманату (1918 р.): Навчально-методичний посібник. — Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ», 2003. — С. 7–8.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 4659. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 22–23.

²⁸ Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 — грудень 1918): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К.В. Завальнюк, Т.В. Стецюк. — Вінниця: О. Власюк, 2008. — С. 8.

²⁹ *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 99.

³⁰ <http://www.mycity.kherson.ua/journal/konstanty11/samovrya.html>

³¹ Чунасв О. Міське самоврядування у Києві за часів Української національної революції // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. — К.: Українська Видавнича спілка, 2002. — С. 355.

³² Клименко-Мудрий В.С. Національно-демократичний рух за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського.: Дис... канд. іст. наук. — Київ, 1996. — С. 83.

³³ Меньшевики после Октябрьской революции: Сборник статей и воспоминаний Б. Николаевского, С. Волина, Г. Аронсона/ Ред. Ю. Фельштинский. — Benson, Vermont: Chalidze Publications, 1990. — С. 16–17.

³⁴ Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період Української національно — демократичної революції 1917–1920 рр.: Дис... канд. іст. наук. — Кам'янець-Подільський, 2008 — С. 100.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 3.

³⁶ Там само. — Арк. 3–4.

³⁷ Там само. — Ф. 4659. — Оп. 1. — Спр.1. — Арк. 22–23.

³⁸ Там само. — Ф. 1325. — Оп. 1. — Спр. 291. — Арк. 363.

³⁹ Підлісний Д.В. Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів гетьманату П. Скоропадського (квітень—грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук. — Х., 2008. — С. 113.

⁴⁰ Южный край. — 1918. — 15 июня.

⁴¹ Державний архів Вінницької області. — Ф. Д-262. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 142–142 зв.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 137–138.

⁴³ Мироненко О.М. Національне врядування у губерніях, повітах, містах і волостях Української держави. Мала енциклопедія етнодержавознавства/ НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко та ін. — К.: Довіра: Генеза, 1996. — С. 328.

⁴⁴ Державний вістник. — 1918. — 6 грудня.

⁴⁵ Дорошенко. Д.І. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко, 2002. — С. 62.

⁴⁶ Реснт О. Павло Скоропадський. — К., 2003. — С. 117.